

ПОЛСКИЯТ МАРТ '68 КАТО МЕЖДУНАРОДЕН ПРОБЛЕМ

Искра Баева

Шестдесетте години на ХХ в. са знаменателно десетилетие за източноевропейската, европейската и световната история. Тогава по различни причини, с различни мотиви и по различен начин възникват и се развиват поредица от конфликти, от които Източна Европа, Европа и светът излизат значително променени. Централно място в повратното следвоенно десетилетие заема 1968 г., от която днес отбелязваме четири десетилетия. Естествено е, че през юбилейната година ще се говори най-често и най-много за мащабната реформаторска акция в Чехословакия и за студентските бунтове във Франция и ФРГ, но все пак не бива да се забравят и паралелните и придружаващите тези кризи събития. Една такава криза, която изпреварва големите европейски конфликти на 1968 г. и същевременно показва важните идейни и социални промени, настъпили в източноевропейските общества, искам да представя малко по-подробно. Става дума за нарастващото от началото на 1968 г. обществено напрежение в Полша, което през март се превръща в открит конфликт между студентите / интелигенцията и властта / ръководството на управляващата Полска обединена работническа партия (ПОРП). Острата фаза на този конфликт приключва още през март, но като цяло той се отразява както върху по-нататъшното развитие на Полша, така и на връзките в рамките на Източния блок, а и на основните отношения в условията на Студената война – тези между Изтока и Запада.

Преди да запозная читателите с Полския март '68, който предшества и Парижките, и Пражките вълнения, се чувствам длъжна да очертая, макар и най-общо, кръга от изследвания в полската и в българската историография, посветени на тези събития³⁴. Те не пречат, а

³⁴ Вж.: *Eisler, Jerzy*. Marzec '68. Warszawa, 1995; *Roszkowski, Wojciech*. Historia Polski 1914-1994, Warszawa, 1995; *Tarniewski, Marek (Jakub Karpinski)*, Krotkie spiecie. Paryz, 1977; *Halecki, O. and A. Polonsky*. A History of Poland. London and Henley, 1978; *Rothschild, Joseph*. Return to Diversity. Oxford University Press, 1989; *Weydenthal, Jan B. de*, The Communists of Poland: An Historical Outline. Hoover Institution Press, 1986; Poland. Genesis of a Revolution. Ed. by *Abraham Brumberg*. Vintage Books, 1983. Гледната точка на другата страна е представена в: Sprawozdanie z prac komisji KC PZPR powolanej dla wyjasnienia przyczyn i przebiegu konfliktow spolecznych w dziejach Polski Ludowej, 1983. (Uchwala XII Plenum KC PZPR z dnia 31. V. 1983 г.); *Werblan, Andrzej*. Przyczynek do genezy konfliktu, Miesiecznik Literacki, Czerwiec 1968, 61-71; *Jablonski, Henrych*. Zaburzenia studentskie w marcu 1968, Nowe drogi, May 68, 189-193; *Wazniewski, Wladislaw*. Zarys historii Polski Ludowej, 1944-1983. Warszawa, 1985; *Hillebrandt, Bogdan*. Marzec 1968. Warszawa, 1986. Има и изследвания, които представят и двете гледни точки: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka*. Marzec '68. Polityka, 30. II. 1988 г.; *Баева, И.* Полският март 1968: властта срещу

подпомагат днешното разглеждане на Мартенските студентски вълнения в големите полски университетски градове, разбира се вече от гледна точка на новата световна епоха, в която живеем.

Предпоставки за конфликта

Ще започна с очертаване на мястото и ролята на Полша в международните отношения в средата на 60-те години. В рамките на разделящата и противопоставящата развития свят Студена война Полша има специфична позиция – тя е неотменна част от създадения след Втората световна война Източен блок, но със своята свободолюбивост и бунтовност тя вече е успяла да се прояви като “ужасното дете” на Изтока. В средата на 50-те години бурната десталинизация в Полша е засенчена от много по-мощните “унгарски събития” (термин, зад който Съветският съюз се опитва да скрие идеологически неприемливата Унгарска революция) от 1956 г.

В следващите години се утвърждава виждането, че компромисът, постигнат от новия полски лидер Владислав Гомулка в преговорите с новия “господар на Кремъл” Никита Хрущов, е много по-полезен за полското общество, отколкото въоръжената борба на унгарците за тяхното. Защото в контраст с репресиите, предприети от новия унгарски лидер Янош Кадар, в Полша се осъществява политическа либерализация. Тя се изразява в завръщането на влиятелната Полска католическа църква в обществения живот, в правото на “съюзните” партии – Обединената селска и Демократическата, да изработят свои обществено-политически програми, в учредяването на независими работнически съвети в предприятията, в отказа от масово коопериране на полското село, в намаляване на темповете на индустриализация и преориентация към масовото потребление.

Станалото през 50-те години поставя Полша във фокуса на вниманието на Запада³⁵, защото за него Полша е станала “слабото звено” на Изтока. В това отношение тя е много по-привлекателна дори и от Унгария, тъй като след Унгарската революция тази страна временно се затваря за западно влияние, докато в Полша тенденциите вървят точно в обратната посока – отваряне както към западните медии, така и към многомилионната полска емигрантска общност, организирана в

интелигенцията. В: Модерният историк. Въображение, информираност, поколения. С., 1999, 147-160.

³⁵ Под това понятие в годините на Студената война най-общо се разбира съюзът между Западна Европа и Съединените щати, оформен военно-политически през 1949 г. в Северноатлантическия пакт (НАТО). Вж.: *Halle, Louis J.*. The Cold War as History. Harper Perennial, 1991.

земляческите дружества “Полония”. По този начин през 60-те години Полша става важно поле за пропагандно-идеологическо противопоставяне между двата геополитически полюса, в което силово-догматичната позиция на Изтока (лансирана от Съветския съюз) не може да се справи с гъвкавата пропаганда на Запада, залагаща на иманентно присъщите на интелигенцията идеи за свобода на словото и мисълта, за идейни търсения, за неограничавани контакти³⁶. Косвено свидетелство за загубената идеологическа битка на реформаторския екип на Гомулка със западните идеи става постепенният идеологически поврат, осъществен в началото на 60-те години. Тогава полската интелигенция демонстрира намерението си да използва разширяващата се идейна свобода, за да постави под въпрос основите на обществената система – държавния социализъм от съветски тип. Инстинктивната реакция на властта не са идейните спорове, а ограниченията за свободите.

В началото на 60-те години в Полша настъпва времето на забраните – закриване на клубовете за идейни дискусии. На 5 февруари 1961 г. е ликвидиран Клубът на кривия кръг³⁷, през пролетта на 1963 г. – Междуучилищният дискуссионен клуб на “търсачите на противоречия”, на 30 октомври с. г. – Политическият дискуссионен клуб във Варшавския университет³⁸. Следват съдебни процеси срещу непокорните интелектуалци³⁹. Както се вижда, проблемите на властта идват не от

³⁶ Благоприятни възможности за проникване на западните идеи дава прекратеното от Полша заглушаване на западните радиостанции. Дипломатически архив на Министерството на външните работи, ДА на МВНР, оп. 20а, а. е. 1354, л. 1.

³⁷ Въпреки участието в него на изтъкнати леви интелектуалци като О. Ланге, Ю. Хохфелд, Й. Завейски, М. Осовска, Л. Колаковски, В. Брус, А. Сандауер, П. Яшеница, Ю. Халашински. Повод за наказателната мярка са последните две дискусии, в които председателят на Полската академия на науките (ПАН) проф. Тадеуш Котарбински и членът на ЦК на ПОРП проф. Адам Шаф заявяват, че спазването на човешките права има по-голямо значение за социализма, отколкото за капитализма. *Stehle, Hansjakob. Polish Communism. In: Communism in Europe, ed. by W. E. Griffith. Vol 1, MYT Press, 1964, p. 132.*

³⁸ Причина са неприемливите за властта теми: морално-политически конфликти в съвременна Полша; проблемите на нашата икономика; Ленин: социалистическата демокрация и бюрокрацията; спор за традициите или спор за съвременността; клерикалната идеология и обществената десница в Народна Полша; актуални различия в работническото движение.

³⁹ Така напр. писателят Мелхиор Ванкович е осъден през 1964 г. заради сведения за живота в Полша, които е писал в писмо до дъщеря си в САЩ, но които са били използвани от американските радиостанции, а на 27 ноември с. г. от ПОРП са изключени най-активните участници в дискусиите К. Модзелевски, Я. Курон, Я. Майеранчик, Е. Хила, Ст. Гомулка. През юни 1965 г. К. Модзелевски и Я. Курон са осъдени на 3 и 3,5 години затвор заради критиката, която отправят към полския модел на социализма от позициите на марксизма. На 12 януари 1966 г. са осъдени за притежаване на

традиционните ѝ политически противници, а от съвсем друга посока – полската младеж, която се е превърнала в демографско мнозинство (в средата на 60-те години 66% от поляците са на възраст под 35 г.). Младото поколение е израснало и възпитано в социалистическа Полша, благодарение на което навлиза в живота с “висок идеен старт” – то вярва в марксизма, според който социализмът е най-добрата обществена система, защото осигурява свободно развитие на личността. Младите се отличават от своите родители и по още нещо: липсата на страх от репресии, белязал предишните поколения, преживели както германската окупация, така и острите следвоенни политически битки.

Вътрешнополските демографски и политически промени съвпадат с важни международни събития, първостепенно значение между които има задълбочаването на арабско-израелския конфликт. Неочаквано завършилата с поражение на арабите “Шестдневна” война от юни 1967 г. извежда на преден план в полското общество проблем, който поляците са предпочитали да забравят – за полските евреи. Традиционният полски антисемитизъм (със силен католически привкус) е един от факторите, мотивирали нацистите да изградят повечето от лагерите на смъртта именно на полска територия. Антисемитизмът в Полша не изчезва дори и след Втората световна война, когато през лятото на 1946 г. е извършен антиеврейски погром в Келце, довел до гибелта на 42 евреи⁴⁰. За изминалите след войната две десетилетия обаче масовите обществени настроения са се променили, като на преден план са излезли антисъветските чувства. Затова, когато през юни 1967 г. Съветският съюз и останалите социалистически страни демонстративно застават на страната на арабските държави и прекъсват дипломатическите си отношения с Израел⁴¹, опозиционните настроения на поляците се изразяват в парадоксални произраелски настроения (именно произраелски, а не проеврейски).

В своя шифрограма от 11 юни 1967 г. българският посланик във Варшава Николай Чернев пише: *“Настроението на някои среди във Варшава е доста приповдигнато. Това са главно хора от еврейски произход, журналисти, културни дейци и др. ... Те не одобряват*

антисоциалистическа литература преподавателите от университета Лудвиг Хас, Кажимеж Бадовски и Ромуалд Шмйех.

⁴⁰ Сведения за погрома в Келце дава българският посланик във Варшава д-р Павел Тагаров в доклада си от 12 юли 1946 г., посветен на полския референдум от 30 юни 1946 г. ДА на МВнР, оп. 1 п, а. е. 29, л. 182-183.

⁴¹ Въпреки разликите в позициите всички страни от Източния блок изпълняват съветското предложение да скъсат отношенията си с Израел с едно знаменателно изключение – Румъния, която ги запазва. ДА на МВнР, оп. 5ш, а. е. 413, л. 162,178; а. е. 443, л. 110,131-5; а. е. 445, л. 186, 170, 199; а. е. 449, л. 166; а. е. 455, л. 197; а. е. 469, л. 142,152-153, 329.

политиката на СССР и полското правителство по конфликта в Близкия изток, *направили са гореща защита на Израел с груби нападки срещу арабите*⁴². Тази реакция на част от културния елит на свой ред събужда тлеещия в полското общество антисемитизъм, който в случая се проявява сред партийната бюрокрация и в силите за сигурност. Обяснението за този “нов” антисемитизъм може да се потърси и във факта, че по време на сталинизма в ръководството на ПОРП има доста повече евреи, отколкото е делът им в обществото⁴³.

Зародилият се във връзка с “Шестдневната” арабско-израелска война конфликт между произраелски и антисемитски нагласи не съвпада с традиционното деление на власт и управлявани, тъй като нито цялото полско общество е произраелско, нито цялата власт е антисемитска. Конфликтът се оказва по-скоро вътрешновластови, като новите поколения партийни апаратчици и дейци от силите за сигурност, групирани около “партизанина” Мечислав Мочар⁴⁴, се противопоставят на старото поколение, олицетворявано от партийния лидер Владислав Гомулка. Новите “партийни прагматици” атакуват старото поколение заради неговия идеен интернационализъм, който противоречи на постепенно утвърждаващия се в годините на Хрущов в цяла Източна Европа “национален комунизъм”⁴⁵.

В тази ситуация Гомулка е принуден да лавира между неприсъщия му антисемитизъм (неговата съпруга е еврейка) и произраелските обществени настроения. Той използва конгреса на профсъюзите на 19 юни 1967 г., за да обвини т. нар. ционистки среди за техните антиарабски настроения, като предупреждава: *“Не сме създавали пречки за полските граждани от еврейски произход да се пренесат в Израел, ако искат. Смятаме, че всеки гражданин на Полша трябва да има една родина...”*⁴⁶ Антисемитската нотка в речта на Гомулка (характерно е, че при отпечатването ѝ в “Трибуна Люду” тя отпада) е приета нееднозначно. От нея се възползват “партизаните” на Мочар, които започват скрита антисемитска кампания, докато интелигенцията се чувства засегната – там

⁴² Пак там, а. е. 443, л. 134.

⁴³ В началото на 50-те години трима от единадесетте членове на Политбюро са евреи, както и 11 от 77-членния ЦК. А истински ръководни фигури са двама – идеологът Якуб Берман и икономистът Хилари Минц. Точно те обаче най-малко се чувстват евреи. *Steven, St. The Poles. New York. 1982, p. 308.*

⁴⁴ Мечислав Мочар е участник в антинацистката съпротива и се обявява за национално единство, което означава противопоставяне на всякакво чуждо влияние, независимо дали е еврейско или съветско. От 1964 г. Мочар оглавява съюза на ветераните от съпротивата (ЗБОВИД) и МВР.

⁴⁵ За борбата за власт в ПОРП съобщава в София посланик Чернев още на 12 януари 1968 г. в една дълга шифрограма. ДА на МВНР, оп. 5ш, а. е. 546, л. 7.

⁴⁶ Цит. по: *Rykowski, Zbyslaw i Wieslaw Wladyka. Marzec '68. Polityka, 30. II. 1988 г.*

и евреите са повече, а и толерантността е по-голяма. Най-засегнати са малкото останали в Полша евреи, защото тяхната самоидентификация е по-скоро полска, отколкото еврейска, но отново са превърнати в най-удобната изкупителна жертва в политическите борби.

Второто събитие, стимулирало конфликта, идва от културния живот. То е свързано с тържественото отбелязване на 50-годишнината от Октомврийската революция в Русия. Директорът на Националния театър, режисьорът Кажимеж Деймек, решава за годишнината да постави пиесата на полския класик Адам Мицкевич “Задушница”, вдъхновена от полската националноосвободителна борба срещу царска Русия. Постановката става най-важното събитие в културния живот не само по художествени, а и по политически причини, тъй като антируските настроения в нея се препокриват с актуалните антисъветски. Обществената реакция дава възможност на МВР под ръководството на Мочар да изиска от Министерството на културата и изкуствата постановката да бъде спряна, като последното представление е обявено за 30 януари 1968 г. Предварителното оповестяване кое ще бъде последното представление се отличава от традиционните забрани и заляга в основата на теорията, че конфликтът е съзнателно предизвикан от силите за сигурност. Действително всичко започва с този предизвестен край.

Възникване на конфликта

Последното представление на “Задушница” трае почти до полунощ и е последвано от младежко шествие с плакати “Искаме още представления” и “Свободен театър, свободно изкуство”⁴⁷, отправил се към паметника на Мицкевич. Според доклада на българското посолство за събитията: “Милицията разгони тази демонстрация, като арестува над 50 младежи. От тях 34 са се оказали евреи.”⁴⁸ Еврейският аспект не е заслуга на българския дипломат, а на полските сили за сигурност, които оповестяват чрез пресата преобладаващо “еврейския” характер на протестите.

Младежката демонстрация стимулира критичните настроения сред варшавските писатели. Председателят на Съюза на полските писатели (СПП) Ярослав Ивашкевич се обръща към правителствения Съвет по културата с искане да се обяснят причините за свалянето на пиесата “Задушница” от репертоара на Националния театър. Едновременно с това

⁴⁷ Най-картинен е разказът за събитието на Натан Тененбаум, на когото лозунгите изглеждат прекалено меки и той добавя и искането за “свободна любов”. Krajobraz po szoku, Warszawa, 1989, 121-122.

⁴⁸ Докладът е на пресаташето Иван Иванджийски и е от 9 март 1968 г. ДА на МВнР, оп. 24, а. е. 2112, л. 32.

сред варшавските писатели започва подписка за свикване на извънредно събрание на СПП за обсъждане на скандала със забраната на пиесата на Мицкевич. Сред организаторите на подписката са популярни полски писатели като Антони Слонимски, Павел Яшеница, които успяват да осигурят подписите на 239 писатели и по този начин да задължат ръководството на СПП да свика заседание. Писателите се опитват да изведат проблема извън Полша, като се обръщат към централното ръководство на ПЕН-Клуба в Лондон, но не успяват да го превърнат във водещ в дневния ред⁴⁹.

Събранието на СПП е проведено на 29 февруари 1968 г. След остра дискусия подкрепа получава не предварително подготвената от ръководството на СПП резолюция, а неофициалната, предложена от Яшеница с 221 срещу 124 гласа. Разлика между двата текста почти няма, тъй като и в двата се иска свобода за творческа изява, различна е само остротата на думите, с които е осъдена забраната на “Задушница” и репресиите срещу младежите. Отхвърлянето на “партийната” резолюция обаче има символичен характер⁵⁰. А отговор на това поражение на официалната позиция е засилващата се медийна атака, че противопоставящите се на партийната линия писатели (също както и при студентските протести) са преди всичко евреи. Още по време на писателското събрание на 29 февруари се проявява още една характерна за 1968 г. тенденция – до събранието започват да пристигат телеграми от варшавски промишлени предприятия с остри критики срещу писателите, в които личи и ясното пренебрежение към интелектуалния труд. Така например в една от тези телеграми от името на работниците се казва: *“Ако вие не се вразумите, то ние ще дойдем в заседателната зала и ще ви разгоним. Трябва силно и мощно да се удари по опозиционерите, да се вържат ръцете им, да не им се позволява да се разпасват.”*⁵¹

Отново идва ред на студентите. По време на януарската изпитна сесия те успяват да съберат над 3 хиляди подписа в подкрепа на петиция до Сейма, в която се иска възстановяване на представленията на “Задушница” на Мицкевич в Националния театър⁵². За да подсилат своята акция, групата студенти, организирани около Адам Михник и нарекли се “командоси”, решават да подготвят студентска демонстрация в защита на арестуваните при демонстрацията студенти и на заложените в полската конституция граждански права и свободи. С тази студентска

⁴⁹ Пак там, а. е. 2131, л. 26.

⁵⁰ Подробностите представя в доклада си за положението в СПП съветникът в българското посолство Чудомир Петров. Пак там, а. е. 2141, л. 57.

⁵¹ Пак там, а. е. 2112, л. 34.

⁵² Пак там, а. е. 2131, л. 28.

демонстрация, неслучайно насрочена на международния ден на жените 8 март, започват "събитията"⁵³.

Полският март

Веста за подготвяната студентска акция се разпространява мълниеносно и в 12 ч. на обед на 8 март, петък, в двора на Варшавския университет се събират няколко хиляди студенти. Ирена Ласота прочита резолюция, най-важните искания от която са: *"Няма да позволим никому да тълче Конституцията на ПНР. Репресирането на студенти, протестиращи срещу позорното решение за спиране на "Задушница" в Националния театър, е явно погазване на чл. 71 от Конституцията. Няма да позволим да ни бъде отнето правото да защитаваме демократичните и националноосвободителните традиции на полската нация. Няма да мълчим за репресиите. Искаме отмяна на решението за отстраняване на колегите Адам Михник и Хенрик Шлайфер... Солидаризираме се с творците в защита на културата и гражданските свободи"*⁵⁴. Заместник-ректорът Рибицки обявява студентската демонстрация за нелегална, но е принуден да приеме студентска делегация, която повтаря пред него исканията.

Докато студентите преговарят с ръководството на университета, в мирната демонстрация се намесват млади цивилни ("работнически актив"), които по-късно се оказват набрани от силите за сигурност работници от варшавските предприятия. Двете група младежи започват да спорят, когато нахлува милиция с шлемове, предпазни очила и дълги палки и брутално разгонва изненаданите студенти.

Причината за необяснимото насилие започва да се очертава още с първите публикации в официалната преса на следващия ден. Под заглавие "На кого служи това?" в "Жиче Варшави" пише: *"Причината е положението, създадено във Варшавския университет в резултат на безотговорните прояви на група студенти, към които се присъединиха хулигански елементи... Във Варшавския университет отдавна се проявява група смутители от банановата младеж, на която са чужди материалните грижи, истинските условия на живот и нуждите на нашето общество."*⁵⁵ През следващите дни са добавени и имената на студенти, преподаватели, писатели, бивши партийни дейци, които са с еврейски произход. С тях са свързани твърденията: *"Ционистите в Полша*

⁵³ Организаторите смятат, че ако митингът се проведе на 8 март и основните говорители бъдат момичета, властта няма да се реши на репресии. *Kuron, J. Wiara i wina. Wrocław, 199, с. 294.*

⁵⁴ *Krajobraz po szoku. s. 34.*

⁵⁵ *"Zycie Warszawy", 9 marzec 1968 г.*

изпълняват политическа поръчка на ФРГ... Ционистите в Полша биха искали да противопоставят интелектуалците и младежта на главната политическа отговорност пред Народна Полша”⁵⁶.

Конфликтът се разраства. На следващия ден, 9 март, в подкрепа на студентите от университета излизат колегите им от Политехниката. Тяхната демонстрация преминава край редакцията на “Жиче Варшави” с постоянните оттук нататък скандирания “Пресата лъже!” Този път демонстрацията прераства в улични вълнения, в които има ранени и арестувани. Университетският конфликт добива национален характер, след като варшавските студенти се обръщат към колегите си от страната, а още на 11 март петчленната католическа парламентарна група “Знак” внася в сейма интерпелация до премиера Циранкевич с два въпроса: “1. Какво възнамерява да направи правителството, за да възпре бруталната акция на милицията и ОРМО (специалните отряди) срещу студентската младеж и да посочи отговорните за бруталното действие срещу младежта? 2. Какво възнамерява да направи правителството, за да отговори по същество на въпросите на младежите, които вълнуват широкото обществено мнение, а именно демократичните граждански свободи и културната политика?”⁵⁷

Между 11 и 28 март висшите училища в цяла Полша стават арена на масови студентски протести, събрания, окупационни стачки. Демонстрират в Краков, Познан, Гданск, Вроцлав, Лодз, Катовице, Люблин, Шчечин, Олшин и други университетски градове. При сблъсъците са арестувани 1208 и ранени 146 служители на милицията⁵⁸, което показва обхвата на вълненията. В своите резолюции студентите искат на първо място спазването на Конституцията на Полската народна република (ПНР)⁵⁹. Като пример за подражание студентите сочат започналите преобразувания в Чехословакия, като издигат лозунги “Да живее полският Дубчек!”⁶⁰ и много други⁶¹. Има и нещо типично полско

⁵⁶ “Slowo Powszechne”, 11 marzec 1968 г.

⁵⁷ Krajobraz po szoku. s. 36.

⁵⁸ Данните са от доклад на посланик Чернев, датиран 27 март 1968 г.. ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 62.

⁵⁹ От началото до края на вълненията студентските лозунги искат “доброто на социализма в Полша, единство на обществото в борба срещу опитите да се потъпче демокрацията”, “Да се спазват правата на гражданите, дадени от чл. 71 на Конституцията!”. ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 43, 74. И в Политехниката студентите пишат за “вярност на социалистическите идеали” и завършват с призива “Да живее социализмът!” Kultura, 1968, 5 (247), Partyz, 97-98. Вроцлавските студенти на 20 март искат “последователна реализация на принципите на социализма, а не фалшификация на идеалите му”. Пак там, с. 98.

⁶⁰ ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 34.

– то е категоричното отричане на антисемитизма⁶². С други думи, идейно възпитани в условията на ПНР, студентите продължават да говорят и мислят от позициите на теоретичния марксизъм и на интернационализма.

Мартенските дни предизвикват промени в отношението на властта към различните социални групи. До момента в пропагандно и идейно отношение тя е разчитала преди всичко на интелигенцията, особено на младата, възпитана в годините на социализма. Бунтът на студентите, подкрепени от писателите, кара властта да потърси друга опора – в традиционно ухажваната група на работниците. И наистина я получава. Паралелно със студентските вълнения започва организирането на контрамитинги по промишлени предприятия, на които спонтанно и организирано се издигат антиинтелигентски и антистудентски лозунги⁶³. Но преориентацията от интелигенцията към работниците допълнително ограничава влиянието на ПОРП в полското общество, защото по-голямата част от работниците наистина са готови да се обявят против интелигенцията (особено, когато е обявена за ционистка), но те са по-скоро вярващи католици, което прави подкрепата им за ПОРП ситуативна, а не трайна.

Партийният лидер Гомулка е изненадан от обхвата на студентския бунт и от антисемитския тон на противниците му. В началото той дори не е в Полша, а на заседание на Варшавския договор в София. Едва на 19 март Гомулка излиза с реч по кризата, която отново е компромисна. Той атакува поименно писатели, студенти, особено такива, чиито бащи са били видни партийци от миналото, но не се решава нито да подкрепи, нито да осъди избуялия в пресата и в обществото антисемитизъм. Разочарованието е общо – студентите са разочаровани от липсата на подкрепа, а новите партийни апаратчици около Мочар – от това, че не получават насърчение за действията си. Личният успех на Гомулка е, че запазва баланса на силите в ПОРП, но той окончателно се разделя с реформаторството.

⁶¹ Вроцлавските студенти заявяват: *“Примерът на Чехословакия ясно свидетелства, че реформите, провеждани в духа на демократизацията на вътрешния живот на страната, съответстват на принципите на социализма.”* *Kultura*, 1968, 5, с. 98.

⁶² *“Няма да позволим да сведат нашите искания до проблемите на ционизма.”* Пак там. *“Безотговорните и лъжливи формулировки могат да събудят в народа мрачните антисемитски идеи и да предизвикат конфликти между работническата класа и академичната младеж.”* *Krajobraz po szoku*, s. 38. *“Да спрат опитите да бъде скарана работническата класа с прогресивната интелигенция и студентската младеж... Решително се разграничаваме от антисемитизма и ционизма.”* Пак там, с. 41.

⁶³ Сведенията за тези митинги са многобройни, а лозунгите са: *“Вън ционистките елементи от партията!”*, *“Ционистите – при Даян!”*, *“Повече деца на работници в университета”*, *“Ние сме с партията”*. ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 41, 68.

Българското отношение

Българският акцент в студентските вълнения в Полша има две посоки – първата е очертана от дейността на българските дипломати, а втората – от отношението на българските студенти в Полша.

Българската дипломация внимателно следи ставащото и снабдява българската държава с обилна информация. Въпреки известните нюанси в докладите на посланика Николай Чернев и на служителите на посолството Михаил Узунов, Иван Иванджийски, Чудомир Петров, Радко Атанасов, всички доклади за студентските вълнения стриктно следват оценките на ПОРП. Едновременно с това, тъй като кризата е свързана и с борба за власт в ПОРП⁶⁴, българските дипломати са принудени да представят на българското ръководство своето виждане за сблъсъка в ПОРП⁶⁵.

Как изглеждат студентските вълнения в българските дипломатически доклади? Общият преглед на докладите показва, че българските наблюдатели вярват, че акцията е предварително подготвена от опозиционните антисоциалистически сили, направлявана и подпомагана от Полската католическа църква и като проява на вътрешнопартийния ревизионизъм⁶⁶. Малко по-нюансирано е отношението към антисемитската кампания. Българските дипломати охотно повтарят тезите за голямото влияние на евреите и ционизма в полската култура и наука, за евреите в ръководството на ПОРП като “агенти на Берия”⁶⁷. Но същевременно предупреждават, че започналата

⁶⁴ В доклада на посланик Чернев присъства и критична оценка за доклада на Гомулка от 19 март 1968 г. заради неговата умереност по отношение на “ционистите”. Пак там, л. 66.

⁶⁵ То е изразено много балансирано – присъства умерена критичност към недостатъчната “решителност” на Гомулка, което поставя българските дипломати по-скоро на страната на новите националисти. За това говори докладът на посланик Чернев от 27 март 1968 г., в който се казва: “На митингите в провинцията и Варшава се получи значителен подем сред работниците. Ораторите, като правило първите секретари на Воеводските комитети, говориха ясно и определено, че главните виновници са ционистите и фалсирани бивши партийни функционери. Докато Гомулка пред партийния актив не заяви това ясно. От неговото слово не се разбра ясно и определено кой е виновен и кои са причините. Той леко насочи работите към антисъветски настроените (без за това да има достатъчно основание) и замаза ролята на ционистите. Нищо не каза за задачите, които има да се решават. Недоволството от речта на Гомулка сред партийните членове е голямо.” Пак там, л. 49-50.

⁶⁶ Пак там, л. 66; 159-160; а. е. 2131, л. 28.

⁶⁷ В доклада на посланик Чернев от 27 март 1968 г. са предадени думите на “отговорни другари”: “Говори се, че Берия имал много развита агентура сред полските евреи още до войната”. Пак там, л. 50.

политическа и административна чистка на дейци от еврейски произход преувеличава влиянието им и добива характер на борба за власт⁶⁸.

Що се отнася до българските студенти, там нещата са по-сложни. През 1968 г. в полските висши училища учат 205 български студенти в 12 университетски града. В официалния доклад за събитията фигурира успокоителната констатация, че *“българските студенти не одобряват демонстрациите и стачките на полските студенти и не са взели участие в тях”* и че повечето от комсомолските дружества са провели събрания за *“разясняване на причините и корените на тези събития”*, като са дадени указания българските студенти да посещават занятия и да не вземат участие в студентските стачки⁶⁹. Но фактът, че след успокоителните констатации следва предупреждението, че трябва да се подобри *“идеологическата и просветната работа сред нашите студенти”*, демонстрира наличието на проблеми.

За тях говори докладът на Радко Атанасов за проведените през април събрания с комсомолските дружества на българските студенти в Лодз, Гданск, Вроцлав, Катовице и Краков⁷⁰. На дипломата му се е наложило да убеждава студентите да запазят неутралитет в сблъсъка на полските студенти с властта. Данните за студентските вълнения в Краков – че са участвали 50-60% от студентите и че на митинга е имало 7-8 хил. студенти, са получени от българските студенти, които очевидно не са останали безпристрастни⁷¹. Нещо повече, проведените срещи с българските студенти показват, че не всички са склонни да следват *“съветите”* на посолството. За студента от Лодз Иван Д. Помаков се казва, че *“не разбира правилно станалите събития”* и дори спори с представителите на посолството. Вроцлавските студенти изразяват несъгласието си с проявите на антисемитизъм, заради което представителите на посолството решават, че трябва да им се изнесат *“беседи за ционизма, космополитизма, патриотизма”*. Специално внимание в доклада е отделено на студента по полонистика от Ягелонския университет в Краков Боян Биолчев, който *“не само, че не е наясно, но упорито защита пред събранието, че студентските вълнения не са организирани, не са дело на ционистките елементи”*⁷². Подобни изказвания прави и Величко Величков от Варшава. Проведените в

⁶⁸ Пак там, оп. 5ш, а. е. 546, л. 169; оп. 24, а. е. 2112, л. 50-51.

⁶⁹ Пак там, л. 65.

⁷⁰ Пак там, л. 78.

⁷¹ Пак там, л. 80-81.

⁷² Данните за *“заблудите”* на комсомолския секретар от 1967 г. Боян Биолчев са изброени: *“че поляците били по природа революционери, което било положителна черта”*, *“не бе наясно и по понятията свобода, демокрация, по ролята на печата, на интелигенцията, по събитията в Близкия изток, по агресията на Израел, поражението на арабските страни обяснява с географския фактор”*. Пак там, л. 82-83.

началото на април срещи с българските студенти карат посолството да направи извода, че *“действителността в Полша със своята противоречивост действа неблагоприятно на някои наши студенти, особено на тези, които следват хуманитарни специалности”*⁷³.

Последици

Последиците от Полския март '68 са разнопосочни – вътрешнополитически, обществени, вътрешноблокови и междудържавни.

Вътрешнополитическите се изразяват в изненадващата по своя размах антисемитска кампания в ПОРП и в държавната администрация. Веднага след студентските вълнения във всички министерства и по-важни ведомства са организирани партийни събрания, на които са критикувани, изключвани от партията и уволнявани повечето от евреите, заемащи ръководни длъжности⁷⁴. Особено остри дискусии предизвикват събранията в Министерството на външните работи, Министерството на външната търговия, Комитета за технически прогрес и Държавния комитет по планиране, където има и относително най-голям брой евреи. Само до 7 май са уволнени 186 служители, а от ПОРП са изключени 190 души⁷⁵. Между най-популярните политици, чиято кариера по различни причини приключва през 1968 г., са председателят на Държавния съвет Едвард Охаб и външният министър Адам Рапацки, прогонени от страната са и световноизвестни учени и преподаватели като Лешек Колаковски и Зигмунт Бауман. Антисемитската кампания довежда до един от най-срамните епизоди в следвоенната история на Полша – новата емиграционна вълна, в която се включват около 20 хиляди евреи.

На репресии са подложени и студентите. Само до 8 май 1968 г. вече са изключени 270 студенти, като момчетата са призовани в армията; осъдени на затвор от 3 месеца до 3 години са студенти от Варшава, Краков и Гданск⁷⁶. По думите на Гомулка, казани две години по-късно: *“За участие в тези събития ние задържахме около 2700 души, между които имаше 350 студенти и 8 асистенти. Пред съд бяха изправени 77 студенти и 5 асистенти...”*⁷⁷ Арестите и присъдите всъщност правят онова, което не успява бунтът – да обедини различните виждания и да постави началото на организираното дисидентско движение в Полша.

⁷³ Пак там, л. 84.

⁷⁴ Българското посолство изпраща на 18 май 1968 г. дълъг списък на промените в партийния и държавен апарат на ПНР. Пак там, а. е. 2111, л. 2-4.

⁷⁵ Пак там, а. е. 2112, л. 127.

⁷⁶ Пак там, л. 126.

⁷⁷ Централен държавен архив (ЦДА), ф. 1 Б, оп. 60, а. е. 37, л. 13.

Външнополитическите последици засягат на първо място отношенията на Полша с останалите страни от Източния блок. Съвпадението във времето на Полския март с чехословашката “Пражка пролет” не е случайно. То обаче води не до единодействие, а обратното – обтяга допълнително отношенията между двете съседни страни. Полският политически елит приема болезнено желанието на студентите за “Полски Дубчек”, а ликвидирването на цензурата в Чехословакия е обвинено за издигнатите от полските студенти искания за свобода на словото⁷⁸. Прякото влияние на чехословашките реформи върху полските студенти и културни дейци оформя крайно негативното отношение на Гомулка към Пражката пролет, проявено при всички колективни обсъждания през 1968 г.⁷⁹ То поражда подозрителност и неприязненост в полско-чехословашките отношения.

Полската страна реагира остро и на начина, по който се отразяват студентските вълнения в “братските страни”. Най-критична е реакцията към Чехословакия, където се проявява най-ярко съпричастие към исканията на полските студенти⁸⁰. Не са спестени критиките и към други страни, позволили си да отразяват бунтовете не според виждането на полските власти, а според нагласите в техните общества – такива са Югославия и Унгария. Съвсем различно е отношението към България и ГДР. На двете и по-специално на българската страна е изразена “благодарност” за “правилната информация и помощта”⁸¹. Това вътрешноблоково разцепление не е преодоляно, а само подсилено от последвалите спорове за съдбата на чехословашките реформи. Все пак не е без значение, че разделението се проявява за пръв път именно във връзка с Полския март '68. Пропукването на Източния блок усложнява отношенията и стимулира изграждането на вътрешноблокови групи. Две десетилетия по-късно ще ги видим в различното отношение на Европейската икономическа общност към Полша и Унгария – именно за тях е създадена Програмата ФАР (името ѝ PHARE е започнато с началните букви на тези две държави). А останалите ще трябва да чакат за подобно отношение едва след като започват своя преход към демокрация.

Що се отнася до по-широката картина – тази на отношенията между Изтока и Запада, и тук Полша внася своя специфика. Тя не е никак

⁷⁸ Тази аналогия е посочена още в доклада от 9 март 1968 г. ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 36.

⁷⁹ Повече по този въпрос в: Баева, И. България и “Пражката пролет” 1968 година, сп. Политически изследвания, № 1, 1993, 78–89.

⁸⁰ На 10 май 1968 г. се стига до изпращане на полска протестна нота до посолството на ЧКП във Варшава и до ЦК на ЧКП срещу “антиполския недружелюбен тон и некоректност на чешките вестници, радио и телевизия”. ДА на МВНР, оп. 24, а. е. 2112, л. 121.

⁸¹ Пак там, л. 122.

достойна за гордост, тъй като антисемитската кампания, внезапно избухнала в началото на 1968 г., накърнява трайно престижа на Полша и на Изтока като цяло, които до този момент се представят като носители на интернационализма и защитаващи навсякъде по света правата на потиснатите и унизените в икономическо, политическо и национално отношение. Но след 1968 г. тази пропаганда има все по-малко въздействие.